

Vidnesbyrd om modstand: Antikrigsprotester i Rusland

Katrine Stevnhøj

Københavns Universitet, Danmark

Abstract: Bearing witness to resistance: Anti-war protests in Russia

This article provides an overview of anti-war protests and logics of contention in contemporary Russia. With a point of departure in journalistic material and drawing on existing research on protest in Russia, the article suggests that anti-war protests can be divided into six categories: mass protests; solo pickets; cultural and artistic protests; information activism; sabotage; and civil disobedience. The article argues that anti-war protests in contemporary Russia mainly follow a logic of bearing witness. In conclusion, the article suggests that paying attention to various types of protest, beyond mass demonstrations, contributes valuably to our understanding of protest dynamics in Russia.

Keywords: protest, Russia, protest logics, anti-war protests, social movements

Protest er i Rusland forbundet med betydelig risiko. Siden invasionen af Ukraine er den allerede omfattende repression af politiske friheder blevet udvidet yderligere. Det er blandt andet sket ved hjælp af ny og udvidet lovgivning. I marts 2022 blev to nye love godkendt til straffeloven: Artikel 207.3 (»offentlig distribution af bevidst falske oplysninger om brugen af Den Russiske Føderations væbnede styrker«) og artikel 280.3 (»offentlige handlinger rettet mod at miskreditere Den Russiske Føderations væbnede styrker«) (McCarthy et al., 2023). Sammen med den allerede eksisterende lovgivning er de nye love siden blevet brugt til at inddæmme antikrigsprotester.

Til trods for det stadig snævrere manøvrerum finder der stadig protestaktivitet sted. På grund af den store risiko, der er forbundet med at vise sin utilfredshed med det politiske styre, antager protesterne ofte andre og mere skjulte former end eksempelvis gadeprotester. Denne artikel giver et kvalitativt overblik over forskellige typer af antikrigsprotester i samtidens Rusland. Artiklen tager udgangspunkt i offentligt tilgængeligt materiale, herunder journalistisk materiale samt kommunikation fra relevante protestbevægelser og aktivistgrupper. I sin kategorisering af de russiske

Kontaktinformasjon: Katrine Stevnhøj, e-post: katrine.stevnhoej@hum.ku.dk

©2023 Katrine Stevnhøj. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material for any purpose, even commercially, provided the original work is properly cited and states its license.

Citation: Stevnhøj, K. (2023). *Vidnesbyrd om modstand: Antikrigsprotester i Rusland*, *Nordisk Østforum* 37, 180–188. <https://doi.org/10.23865/noros.v37.5735>

antikrigsprotester tager artiklen udgangspunkt i teoretiseringer fra studier i sociale bevægelser og protestbevægelser (della Porta & Diani, 2006). Til slut diskuterer jeg de forskellige protestformer og vurderer, at antikrigsprotester i samtidens Rusland hovedsageligt følger en *vidnesbyrdlogik* (della Porta & Diani, 2006).

Protest og protestlogikker

For at kategorisere de forskellige typer af antikrigsprotester i Rusland er det nødvendigt at præcisere brugen af nøglebegrebet. Hvordan defineres begrebet protest? Protest, sociale bevægelser og protest- og borgerrettighedsbevægelser bliver ofte brugt i flæng til at beskrive lignende samfundsfænomener. For enkelhedens skyld referer jeg i denne artikel til henholdsvis protest og protestbevægelser. Jasper (2014, s. 24) definerer protestbevægelser som:

Sustained, intentional efforts to foster or retard broad legal and social changes, primarily outside the normal institutional channels endorsed by authorities.

At bevægelserne er vedvarende, adskiller dem fra enkeltstående begivenheder såsom demonstrationer eller andre former for protestaktioner. Protest er således et begreb, der både kan beskrive enkeltstående protestaktioner, der ikke befinder sig i regi af en bevægelse, og som et redskab, der bliver brugt af en bevægelse til at opnå deres mål (Jasper, 2014). I mediedækningen af antikrigsprotester i Rusland det seneste år har der været et overvejende fokus på gadeprotester eller mangel på samme (Kuleshova, 2023). Forskning understreger dog, at protest, i Rusland såvel som andre steder, kan tage varierende former og følge forskellige typer af protestlogikker.

Della Porta og Diani (2006, s. 170) identificerer tre distinkte, men ikke gensidigt udelukkende logikker, som protestdeltagere handler ud fra. Tallogik (*logic of numbers*), skadelogik (*logic of damage*) og vidnesbyrdlogik (*logic of bearing witness*). Tallogik referer til protesthandling, der søger at skabe forandring ved hjælp af et stort antal protestdeltagere, eksempelvis massedemonstrationer. Skadelogik referer til at påføre skade på ejendom, infrastruktur eller på anden vis forårsage omfattende forstyrrelser, eksempelvis ved fysisk sabotage eller hackerangreb. Vidnesbyrdlogik referer til offentlige optrædener og civilulydighed, der udmærker sig ved at skabe opmærksom på en politisk problemstilling. Vidnesbyrdlogik henviser ofte til handlinger, der involverer alvorlige personlige risici eller omkostninger (della Porta & Diani, 2006, s. 177). Med det begrebsmæssige grundlag introduceret vil jeg i det kommende afsnit kortlægge de forskellige former for antikrigsprotester, der finder sted i dagens Rusland.

Antikrigsprotester i Rusland

Med udgangspunkt i den teoretiske rammesætning præsenteret i det foregående afsnit identificerer jeg i dette afsnit seks typer antikrigsprotester i samtidens Rusland: Masseprotester; enkeltpersonsprotester; kunstneriske og kulturelle protester;

informationsaktivisme; sabotage; og civil ulydighed. Kategorierne er distinkte, men ikke gensidigt udelukkende.

Masseprotester

Gadeprotester følger som oftest en tallogik. Ligesom politiske partier søger at øge deres indflydelse med antallet af vælgere, så søger protestaktører at maksimere deres indflydelse igennem antallet af tilhængere (della Porta & Diani, 2006, s. 171). I krigens første uger fandt der ugentlige masseprotester sted. Ifølge OVD-info (2022) blev tæt på 15.000 personer anholdt i forbindelse med antikrigsprotester i løbet af invasionens første fire uger.

Igen i forbindelse med annonceringen af den såkaldte »delvise mobilisering« i september 2022 brød der omfattende protester ud, herunder markante protester i republikken Dagestan i det nordlige Kaukasus (Chambers, 2022). Masseprotester er den protestform, der generer mest opmærksomhed fra omverdenen. Dog er det en risikabel form for protest i samtidens Rusland. Af samme årsag har aktivister tyet til andre protestformer, som jeg vil gennemgå i de følgende delafsnit.

Enkelpersonsprotester

En enkelpersonsprotest er, som navnet antyder, en protestaktion foretaget af en enkelt person, ofte med et protestschild i hænderne. Over det seneste årti har de russiske myndigheder gradvist begrænset retten til at forsamle sig offentligt og af samme årsag er enkelpersonsprotester en udbredt protestform (Malkova & Kudinova, 2020). Ifølge mediet Vasjnyje Istorii, der i marts 2023 publicerede en artikel baseret på et omfattende datalæk fra Kremls censuragentur, Roskomnadzor, udgør enkelpersonsprotester næsten halvdelen af alle registrerede protester. Kun én ud af fem protestaktioner formåede at samle mere end ti deltagere (Vasjnyje Istorii, 2023).

En protestbevægelse, som ofte går igen i Roskomnadzors registrering af protester, er antikrigsbevægelsen Feministisk Antikrigsmodstand (*Feministskoje antivojennoje soprotivlenije*). Bevægelsen, som blev grundlagt kort tid efter fuldskalainvasionen af Ukraine, har en horisontal, lederløs struktur og bedriver krigskritik ud fra et feministisk og antiimperialistisk værdisæt. Foruden enkeltmandsmanifestationer har bevægelsen også engageret sig i blandt andet kunstneriske protester og informationsaktivisme (se følgende afsnit).

Som nævnt i det foregående delafsnit følger gadeprotester ofte en tallogik. Et større antal deltagere kan øge opmærksomheden på protestbegivenheden, som dermed har større chancer for at påvirke magthaverne (Malkova & Kudinova, 2020, s. 204). Dertil kommer også, at forskning i protest peger på, at interaktioner demonstranter imellem kan have en positiv indvirkning på mobilisering af protestaktivitet (Jasper, 2011). I Rusland er masseprotester som nævnt forbundet med betydelig risiko.

En alternativ måde, hvorpå enkelte demonstrant kan skabe en følelse af samhørighed, er ved at dokumentere deres protester i virtuelle fællesskaber. I en udtalelse til *Washington Post* fortæller den eksilerede russiske journalist Peter Ruzavi, hvordan selv mindre, enkeltstående protester på denne måde har en stor betydning for den enkelte:

It's really therapy because you see it and you realize that there are lots of people who are against the war. We cannot calculate them. But it's better to know that there are people who are against war and they do what they do. (Dixon et al., 2022)

En vigtig del af enkeltpersonsprotesterne er således, at de enkelte aktioner bliver dokumenteret. Et eksempel herpå er onlineinitiativet Activatica.org, der via deres virtuelle platforme kortlægger protestaktivitet ikke alene på tværs af Rusland, men også blandt russiske aktivister i eksil og den russiske diaspora. Enkeltpersonsprotester følger primært en vidnesbyrdlogik. I tråd med vidnesbyrdlogikken (della Porta & Diani, 2006, s. 176) betoner enkeltpersonsprotesterne ofte det moralske aspekt af den igangværende krig. Det ses eksempelvis med skilte med påskriften »skam« (*pozor*). Derudover er enkeltpersonsprotesterne karakteriseret ved, at demonstranterne løber en betydelig risiko, uden stor chance for at røkke ved magtbalancen. Dog kan man argumentere for, som eksemplificeret med citatet fra Ruzavi, at en tallogik også påvirker demonstranterne strategi og motivation.

Kunstneriske og kulturelle protester

At aktivister og systemkritikere må ty til alternative metoder for at udtrykke utilfredshed med det politiske system er ikke et nyt fænomen i Rusland, og kunstneriske og kulturelle former for protest er velbelyst i den eksisterende forskningslitteratur (Beumers et al., 2017; Jonson, 2015, 2016; Smyth & Stewart, 2023). Krigen og den øgede undertrykkelse har givet ny anledning til kunstneriske og litterære protestformer. En del kunstneriske protester overlapper med kategorien enkeltpersonsprotester. Her kan der eksempelvis være tale om enkeltpersonsprotester, der tager form som performancekunst i det offentlige rum (Dixon et al., 2022; Voltskaja, 2022). De kunstneriske protester foregår både som enkeltstående protester samt i regi af bevægelser. Herunder kan fremhæves kunstgruppen De Dødes Parti (*Partija Mertvykh*), der med en morbid dødssymbolik, og ofte med kirkegårde som rammer for deres performances, sætter fokus på krigens gru (Sibir.Realii, 2022).

En anden måde hvorpå aktivister på symbolsk vis udtrykker deres modstand imod krigen, er igennem deres påklædning. Det kan eksempelvis ske ved at iklæde sig tøj i det ukrainske flags farver eller med andre enten implicite eller eksplicite antikrigsbudskaber (OVD-info, 2022). Også inden for de mere etablerede rammer kan kulturel produktion anses som protestform, eksempelvis inden for litteraturen, billedkunsten, musikken, og scenekunsten (Smyth & Stewart, 2023). Det viser blandt andre Lunde (2023), der i en artikel undersøger »sprogets modstandskraft« i form af antikrigspoesi. Kunstneriske og kulturelle protester følger en vidnesbyrdlogik, idet

de på samme vis som enkeltpersonsprotesterne har til formål at sætte fokus på en politisk og moralsk problemstilling.

Informationsaktivisme

Informationsaktivisme refererer til forsøg på at udbrede information og dermed modarbejde den statssponserede misinformation. En praksis, der i henhold til lovene om »miskreditering« af og »distribution af falsk information« om hæren, er blevet straffet med bøde og endda fængselsstraf (McCarthy et al., 2023). Informationen, som aktivisterne forsøger at udbrede, kan være fakta om krigen (eksempelvis om tabstal og krigsforbrydelser) samt information vedrørende protestaktiviteter (Dvizjenije Vesna, 2023). Distribution af information kan foregå analogt, eksempelvis ved hjælp af løbesedler, som aktivister hænger op i det offentlige rum, lægger i postkasser eller placerer i stedet for prisskilte i supermarkeder (Mediazona, 2023). Der kan argumenteres for, at antikrigsinformationsaktivisme følger en vidnesbyrdlogik, idet den bestræber sig på at udbrede viden om krigens gru til den brede befolkning, men ikke direkte udfordrer de siddende magthavere.

En bevægelse, der har engageret sig i netop denne type aktivisme, er protestbevægelsen Vesna (Dvizjenije Vesna, 2023). Vesna er en prodemokratisk ungdomsbevægelse, som har eksisteret siden 2013 i Sankt Petersborg. Bevægelsen blev i slutningen af 2022 tilføjet til myndighedernes liste over »ekstremistiske og terroristiske« organisationer (Moscow Times, 2022). Flere af bevægelsens aktivister er siden blevet retsforfulgt for deres krigskritik (Moscow Times, 2023).

En mere avanceret form for informationsaktivisme kan betegnes som teknoaktivisme (Lonkila et al., 2021). Med teknoaktivisme henvises der til manipulation af teknologiske systemer, eksempelvis hacking af statslige databaser, samt forsøg på at omgå statsstyret blokering af hjemmesider og beskedtjenester, eksempelvis ved hjælp af VPN-systemer. Fælles for de forskellige typer af teknoaktivisme er, at de kræver tekniske kompetencer, der typisk overstiger den gennemsnitlige internetbrugers (Lonkila et al., 2021). Et eksempel på teknoaktivisme er det tidligere nævnte datalæk fra Roskomnadzor.

Sabotage

I løbet af 2022 og 2023 har der også været eksempler på mere radikale typer af modstand imod regimet. Denne type af protestformer kan placeres inden for kategorien sabotage og følger en skadeslogik (della Porta & Diani, 2006). Den mest åbenlyse type inden for denne kategori er fysisk sabotage, rettet imod offentlig infrastruktur på russisk territorie. I efteråret 2022 kunne uafhængige russiske medier eksempelvis berette om en bølge af ildspåsættelser ved militære rekrutteringskontorer, politistationer, FSB-kontorer og andre offentlige bygninger på tværs af Rusland (Mediazona, 2022; Meduza, 2022b).

En række af ildspåsættelserne skete i ugerne før og efter den såkaldte »delvise mobilisering«, som Vladimir Putin annoncerede den 25. september 2022 (Mediazona, 2022). I visse tilfælde har ildspåsættelserne også haft til formål at forhindre jernbanetransport af militært udstyr til russiske styrker i Ukraine (Shvets, 2023). Sabotage kan dog også foregå online, eksempelvis i form af hacking, med det formål at gøre skade på statslig infrastruktur. Både online og offline sabotage følger en skadeslogik, idet det påfører skade samt udstiller regiments svaghedspunkter.

Underskriftsindsamlinger og erklæringer

En anden form antikrigsprotester er underskriftindsamlinger, erklæringer, åbne breve og andre kollektive, offentlige tilkendegivelser af modstand imod krigen (Smith, 2022). Der er typisk tale om en samling af personer inden for et bestemt fagfællesskab, eksempelvis forskere, forfattere, kunstnere eller andre grupper, der tilhører det, man kan betegne som den moderne intelligentsia eller kreative klasse (European Union Science Diplomacy Alliance, 2022; Spectate, 2022). Derudover har der været eksempler på åbne online underskriftsindsamlinger initieret af enkeltpersoner eller organisationer, heriblandt en underskriftsindsamling annonceret af oppositionspartiet Jabloko (Radio Svoboda, 2022). Denne protestform var udbredt i løbet af krigens første uger, men er siden svundet ind. Øjensynligt i forbindelse med indførslen af lovgivning omhandlende antikrigsyrtringer.

En konstant i russisk historie er den store kløft mellem borger og magthaver. Af samme årsag kan denne protestform synes naiv. I Rusland er der alligevel en tradition for at skrive til magthaverne, der strækker sig tilbage til både tsartiden og den sovjetiske æra (Smith, 2022). I denne sammenhæng er det vigtigt at notere sig, at formålet med et brev ikke nødvendigvis er at rokke ved magthavernes beslutning. I stedet har denne form for protest to primære funktioner. For det første kan denne form for protest anses som moralsk aflad, der giver den enkelte underskriver mulighed for at tage offentlig afstand fra krigen. For det andet har denne form for protest potentiale til at generere en følelse af samhørighed blandt krigsmodstanderne. Denne protestkategori trækker således på en vidnesbyrdslogik såvel som en tallogik: På den ene side er underskriftindsamlinger og åbne breve en individuel, moralsk afstandtagen, der indebærer en betydelig risiko for den enkelte. På den anden side opnår denne protestform politisk legitimitet igennem et stort antal underskrivere. I samtidens Rusland kan det dog næppe tænkes, at en sådan form for protest, selv med et betydeligt antal underskrivere, ville have indflydelse på politiske beslutninger.

Civil ulydighed

Den sidste kategori af protestaktivitet som jeg vil fremhæve, hører til den form for fredelig modstand, der kan betegnes som civil ulydighed. Eksempler på civil ulydighed inkluderer forældre og undervisere, der undviger at efterleve Kremles patriotiske

doktrin i undervisningssammenhænge (Meduza, 2022; Vasilyeva, 2023), kulturpersonligheder, der nægter at tilkendegive deres støtte til den såkaldte »militæroperation« (Ivanova, 2023), og borgere, der modsætter sig militær mobilisering (MacFarquhar, 2023).

Civil ulydighed, handlinger der bevidst bryder, hvad der anses for at være uretfærdige love, hviler på en vidnesbyrdlogik: Ligesom ved enkeltpersonsprotesterne har enkeltindivider, der udviser civil ulydighed, ringe mulighed for at påvirke magten, men løber en betydelig personlig risiko ved at handle, som de gør. Dertil kommer, at handlingerne ofte tager afsæt i en etisk begrundet afstandtagen fra krigen.

Protest som moralske manifestationer

Som redegjort for i de foregående afsnit, kan der identificeres en række forskellige former for antikrigsprotester i samtidens Rusland. Mens den tiltagende politiske undertrykkelse i Rusland har vanskeliggjort politisk deltagelse, ville det være forkert at påstå, at enhver form for protest og aktivisme er blevet elimineret.

Som noteret tidligere, kan protest defineres som forsætlige bestræbelser på at fremme eller forsinke brede sociale og politiske ændringer i samfundet (Jasper, 2014). I samtidens Rusland er mulighederne for at skabe politisk forandring igennem folkelig mobilisering dog yderst begrænsede. Det giver således anledning til en analytisk problemstilling: Hvad er formålet med at protestere i et autoritært samfund, hvor chancerne for at indgyde politisk forandring er minimale og hvor risikoen for én selv derimod er høj? Dette spørgsmål kan et analytisk fokus på protestlogikker være med til at besvare. Med undtagelse af kategorierne sabotage og masseprotest, der følger henholdsvis en skade- og tallogik, følger antikrigsprotesterne i Rusland hovedsaglig en vidnesbyrdlogik. Ifølge della Porta og Diani er vidnesbyrdlogik:

(...) not designed to convince the public or decision makers that the protestors constitute a majority or a threat. Rather it seeks to demonstrate a strong commitment to an objective deemed vital for humanity's future. (2006, s. 176)

Vidnesbyrdlogikken afviger således fra den gængse definition af protest, idet den ikke nødvendigvis stiller sig i opposition til de siddende magthavere. I stedet bærer protester rodfæstet i en vidnesbyrdlogik præg af »en sensitivitet overfor alternative værdier og kulturer« (della Porta & Diani, 2006, s. 177). Vidnesbyrdlogikken betoner det følelsesmæssige og moralske aspekt af protestdeltagelse, og ifølge deltagere i denne form for protester er de ofte villige til at »løbe personlige risici for at demonstrere deres overbevisning og forstærke det moralske budskab, der formidles ved deres protest« (della Porta & Diani, 2006, s. 176).

Både grupper som eksempelvis Feministisk Antikrigsmodstand og Vesna samt lærere og forældre, der modsætter sig det officielle, patriotiske narrativ, er glimrende eksempler på protestaktører, der ikke fremstår som en reel politisk trussel imod regimet, men i højere grad repræsenterer et værdisæt, der står i skarp kontrast til Kremls

ideologiske rammesætning. Et værdisæt, som de er villige til at løbe store, personlige risici for at manifestere. Antikrigsprotesterne i samtidens Rusland fremstår således som en form for moralske manifestationer: Et udtryk for et ønske om at placere sig på den rigtige side af historien og tage afstand fra den igangværende krig, trods de ringe chancer for at indgyde faktisk politisk forandring.

Med sin kvalitative tilgang har denne artikel fokuseret på protesternes former, snarere end deres omfang, geografiske udbredelse eller demografiske sammensætning. Dog har den autoritære udvikling påvirket mulighedsrummet og den værktøjskasse af protestmidler, der er tilgængelig for aktørerne. Som denne artikel peger på, begrænser antikrigsprotester i samtidens Rusland sig ikke til protestformer, der tager udgangspunkt i en tallogik. Ikke desto mindre risikerer et dominerende fokus på masseprotester, og mangel på samme, at skygge for andre protestudtryk og logikker.

Som denne korte analyse har vist, kan kvalitative undersøgelser af andre former for protestaktiviteter, herunder kunstneriske protester og sabotage, bidrage med vigtige indsigter i protestdynamikker i autoritære regimer. Blandt andet er det interessant at kigge på de meningsdannelsesprocesser, som tager form selv i protestaktioner af mindre omfang. Denne artikel har taget udgangspunkt i offentligt tilgængeligt materiale. Denne tilgang har begrænsninger og et dybdegående, etnografisk feltstudie kunne selvsagt have bidraget med yderligere indsigter. Dog er muligheden for etnografiske feltstudier foretaget i Rusland af vestlige forskere for nuværende forbundet med betydelige etiske dilemmaer, sikkerhedshensyn og praktiske problemstillinger (se blandt andre Morris, 2022).

Referencer

- Beumers, B., Etkind, A., Gurova, O. & Turoma, S. (2017). *Cultural forms of protest in Russia*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315665610>
- Chambers, H. (2022, 26. september). Mobilization in the North Caucasus. *Riddle Russia*. <https://ridl.io/mobilization-in-the-north-caucasus/>
- Della Porta, D. & Diani, M. (2006). *Social movements: An introduction*. Wiley-Blackwell.
- Dixon, R., Ilyushina, M. & Abbakumova, N. (2022, 7. juli). Art of dissent: How Russians protest the war on Ukraine. *Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/world/interactive/2022/russia-ukraine-protest-art/>
- Dvizjenije Vesna. (2023, 26. maj). Twitter. https://twitter.com/vesna_democrat/status/1662022926743351296
- European Union Science Diplomacy Alliance. (2022, 25. februar). *Russian scientists publish open letter condemning the war with Ukraine – www.science-diplomacy.eu*. <https://www.science-diplomacy.eu/russian-scientists-publish-open-letter-condemning-the-war-with-ukraine/>
- Ivanova, P. (2023, 16. marts). How Putin's war destroyed a golden age of Russian culture. *Financial Times*.
- Jasper, J. M. (2011). Emotions and social movements: Twenty years of theory and research. *Annual Review of Sociology*, 37(1), 285–303. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-081309-150015>
- Jasper, J. M. (2014). *Protest: A cultural introduction to social movements*. John Wiley & Sons.
- Jonson, L. (2015). *Art and protest in Putin's Russia*. Routledge.
- Jonson, L. (2016). Post-Pussy Riot: Art and protest in Russia today. *Nationalities Papers*, 44(5), 657–672. <https://doi.org/10.1080/00905992.2016.1190327>
- Kuleshova, A. (2023). Why Russians aren't in the streets protesting Ukraine war. *OpenDemocracy*. <https://www.opendemocracy.net/en/odr/ukraine-war-why-russians-are-not-protesting/>
- Lonkila, M., Shpakovskaya, L. & Torchinsky, P. (2021). Digital activism in Russia: The evolution and forms of online participation in an authoritarian state. I D. Gritsenko, M. Wijermars, & M. Kopotev (red.),

- The Palgrave handbook of digital Russia studies* (s. 135–153). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-42855-6_8
- Lunde, I. (2023). Språkets motstandskraft – eller kollaps. *Nordisk Østforum*, 37, 77–86. <https://doi.org/10.23865/noros.v37.5636>
- MacFarquhar, N. (2023, 30. april). They refused to fight for Russia. The law did not treat them kindly. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2023/04/30/world/europe/russia-military-deserters-ukraine.html>
- Malkova, P. & Kudinova, O. (2020). Exploring the interplay between freedom of assembly and freedom of expression: The case of Russian solo pickets. *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 38(3). <https://doi.org/10.1177/0924051920944747>
- McCarthy, L. A., Rice, D. & Lokhmutov, A. (2023). Four months of »discrediting the military«: Repressive law in wartime Russia. *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*, 1. <https://muse.jhu.edu/pub/280/article/887069>
- Mediazona. (2022, 13. oktober). Voenkomat v ogne. Samaja polnaja karta antivojennykh podzjagov. *Mediazona*. <https://zona.media/article/2022/10/13/burn-map>
- Mediazona. (2023, 22. marts). Delo Sasji Skotjilenko o tsennikakh. Den' sjestoj. *Meduazona*. <https://zona.media/online/2023/03/22/sko>
- Meduza. (2022a). *The geography teacher who said no*. Meduza. <https://meduza.io/en/feature/2022/03/21/the-geography-teacher-who-said-no>
- Meduza. (2022b, 25. september). *New wave of arsons at military enlistment offices and local administrations unfolds across Russia*. <https://meduza.io/en/feature/2022/09/25/new-wave-of-arsons-at-military-enlistment-offices-and-local-administrations-unfolds-across-russia>
- Morris, J. (2022). Political ethnography and Russian studies in a time of conflict. *Post-Soviet Affairs*. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1060586X.2022.2151275>
- OVD-info. (2022). Repressii v Rossii v 2022 godu. OVD-info. <https://data.ovdinfo.org/repressii-v-rossii-v-2022-godu>
- Radio Svoboda. (2022). Jabloko objavilo sbor podpisej protiv vojny Rossii s Ukrainoj. *Radio Svoboda*. <https://www.svoboda.org/a/yabloko-obyavilo-sbor-podpisej-protiv-voyny-rossii-s-ukrainoy/31701677.html>
- Shvets, D. (2023, 2. maj). Sjkaf v ogne. Po delam o diversijak na zjeleznykh v Rossii zaderzjali uzje bol'sje 65 tjelovek, kazhdij tretij—Nesoversjennoletnyj. *Mediazona*. <https://zona.media/article/2023/04/13/sabotage>
- Sibir.Realii. (2022, 23. december). *Khristos voskres, a srotnik net. MVD Rossii objavilo v rozysk osnovatelya Partii mertvykh*. Sibir.Realii. <https://www.sibreal.org/a/mvd-rossii-obyavilo-v-rozysk-osnovatelya-partii-mertvykh-/32189524.html>
- Smith, K. E. (2022). *Pleading for peace: Collective letters from Russia* (Nr. 77). Wilson Center. <https://www.wilsoncenter.org/publication/kennan-cable-no-77-pleading-peace-collective-letters-russia>
- Stewart, K. L. (2023). Cultural production as activism. I J. Morris, A. Semenov & R. Smyth (red.), *Varieties of Russian activism: State-society contestation in everyday life* (s. 31). Indiana University Press.
- Spectate. (2022, 25. februar). Otkrytoje pis'mo rossijskikh rabotnikov kul'tury i iskusstva. *SPECTATE*. <https://spectate.ru/art-worker-public-letter/>
- Voltskaja, T. (2022). Pritsa, a ne medved'. *Radio Svaboda*. <https://www.svoboda.org/a/27375443.html>